

ATLAS VAN INDONESIË

Een cultuurgeschiedenis van het eilandenrijk

ATLAS VAN

INDONESIË

Een cultuurgeschiedenis van het eilandenrijk

- 8 Woord vooraf
- 10 Inleiding

18 DEEL 1

- 20 **De Javamens en zijn thuis.** Waar horen de fossiele resten van een van de oudste menssoorten?
Caroline Drieënhuizen en Fenneke Sysling
- 22 **Flora en fauna in de Indonesische archipel.**
Afred Russell Wallace en de evolutie door natuurlijke selectie
Mátyás Bittenbinder
- 26 **Dansen op de vulkaan.** Vernietiging en nieuw leven
Arjan Onderdenwijngaard
- 30 **De kracht van de voorouders.** Beelden, rituelen en blijvend eerbetoon
Jet Bakels
- 32 **Op reis met de Chinese voorouders.** Een Chinees voorouderaltaar uit Indonesië in Nederland
Francine Brinkgreve
- 34 **De komst van de islam.** Een complex verhaal dat werd versimpeld tot een eenvormig beeld
Mirjam Shatanawi
- 36 **Guna guna en De stille kracht.** In Nederland een literair onderwerp; in Indonesië realiteit
Thom Hoffman
- 38 **Batik in de negentiende eeuw.** Van huisambacht naar batikkerij
Sabine Bolk

42 DEEL 2

- 44 **Goud voor de VOC.** Het onzalige mijnbouwproject op Sumatra's Westkust
Jeroen Bos
- 46 **Specerijen op de kaart.** De verbeeldingskracht van een kaart
Jeroen Bos
- 48 **(Nederlandse) planters op de oostkust van Sumatra.** Tabak en rubber in Deli
Ron Guleij
- 52 **Batavia in Amsterdam.** De kleurrijke wereld van Andries Beeckman
Jeroen Bos
- 56 **Een laboratorium voor koloniale gewassen.** 's Lands Plantentuin te Buitenzorg – Kebun Raya Indonesia Bogor
Kester Freriks
- 60 **De Staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust.** Steenkool, stoom en spoor
Guus Veenendaal
- 64 **'Hallo Bandoeng'.** De radiotelefoon-verbinding tussen Nederland en de Indonesische Archipel
Vincent Kuitenbrouwer
- 68 **Koffie- en suikerwerktuigen.** Een volk uitgezogen door twee machten
Arjan Onderdenwijngaard
- 70 **Vuur, rook: dit was Deli.** Tabaksplantages en de aantasting van het landschap
Pauline Broekema
- 72 **Het onmogelijke van koloniseren.** De stille kracht van Louis Couperus
Rémon van Gemeren

- 74 Koloniseren omwille van menselijkheid.**
Max Havelaar van Multatuli
Rémon van Gemeren
- 76 Is leven in een kolonie een goed leven?**
Rubber van Madelon Székely-Lulofs
Rémon van Gemeren
- 78 De ontdekking van het adatrecht.**
Nederlands-Indisch recht in een notendop
Paul Brood
- 80 Bewustzijn, organisatie en verzet.** Van vereniging tot politieke partij
Arjan Onderdenwijngaard
- 84 Door de lucht naar Indië.** Een ingeloste belofte
Dick Jansen & Frido Ogier
- 86 'Mooi Indië' en 'mooi Bali'.** De schilderkunst in Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw
Jim van der Meer Mohr
- 90 Kijken is denken.** Gemengde gevoelens bij Nederlands-Indische fotografie
Thom Hoffman
- 94 Het onverzettelijke Atjeh.** De spion en de slager
Arjan Onderdenwijngaard
- 98 Ziek van de tropen.** Zenuwlijden in Nederlands-Indië
Pieter Eckhardt
- 100 DEEL 3**
- 102 Indonesia Raya, Merdeka, Merdeka.** Hoe vrijheid wordt bezongen en beknot
Arjan Onderdenwijngaard
- 104 De slag in de Javazee en de invasie van 1942.** Japanners als een mes door de warme boter
Ad van Liempt
- 108 Revolusi 1945-1949.** Indonesië vrij
Henk Schulte Nordholt
- 114 Door Japanse gedoogconstructie.** Onafhankelijkheid na ontvoering Sukarno en Hatta
Ad van Liempt
- 116 De Bondowoso-affaire.** 46 mannen gestikt in fataal treintransport
Ad van Liempt
- 118 De strijd om Bali.** Vrijheidsstrijders in Gianyar
Ni Ketut Sudiani, Anne-Lot Hoek en Ni Made Frischa Aswarini
- 120 Het fotoalbum.** Koloniale oorlog door Nederlandse soldaten vastgelegd
Erik Somers
- 122 Één land, één volk, één taal.** Het Bahasa Indonesia
Arjan Onderdenwijngaard
- 124 Van Brompt tot Gojek.** De geschiedenis van het meest gebruikte vervoermiddel
Arjan Onderdenwijngaard
- 126 De Lombokcollectie.** Eindelijk teruggave van roofbuit
Adiyatna Fajri en Caroline Drieënhuizen
- 128 10 november - Nationale Heldendag.** De slag om Surabaya als de wieg van het Indonesisch heldendom
Arjan Onderdenwijngaard
- 130 Afscheid van het tijdperk Soeharto.** Reformasi 1997-2002
Henk Schulte Nordholt
- 132 Molukkers in Nederland.** Een spagaat tussen twee werelden
Henry Timisela
- 134 Indonesië is niet de rijsttafel.** Over de all-you-can-eat uit vervlogen tijden
Vanja van der Leeden
- 136 Onder de waterspiegel.** Als ogen de spiegels van de ziel zijn, kijk dan goed
Dido Michielsen
- 138 Een stadswandeling in het oude Jakarta.**
Pieter Eckhardt
- 146 Stemmen van nu
- 148 Indonesië in cijfers
- 154 Verder lezen
- 157 Verder kijken
- 158 Over de auteurs
- 160 Colofon

Caroline Drieënhuizen en Fenneke Sysling

DE JAVAMENS EN ZIJN THUIS

Waar horen de fossiele resten van een van de oudste menssoorten?

De fossiele beenderen van de 'Javamens', ontdekt in 1891-1892 in Indonesië, waren de eerste en beroemdste fossielen van *Homo erectus*. Ze worden tegenwoordig bewaard in Naturalis in Leiden. Eugène Dubois zag in hoe belangrijk deze vondst was, maar we moeten zijn wetenschappelijke prestaties begrijpen in de koloniale context waarbij lokale kennis en mensen een grote rol speelden. De historische en recente verzoeken tot teruggave door de Indonesische natie staat benadrukken die Indonesische herkomst, betekenissen en lokale kennis van de voorwerpen. Het oog dat men in het huidige westerse restitutedebat nu heeft voor deze belangen, maakt voor het eerst teruggave denkbaar.

Het zijn de eerste en beroemdste fossielen van *Homo erectus*: het fossiele dijbeen en de schedelkap en kies die bekend staan onder de naam 'Javamens'. De fossielen zijn ontdekt in 1891-1892 in Centraal-Java, op het moment dat Indonesië nog een Nederlandse kolonie was. Tot in de jaren twintig was 'Javamens' de oudste menssoort die bekend was.

De vondst van Javamens wordt in de wetenschappelijke literatuur toegeschreven aan de Nederlandse arts en paleontoloog Eugène Dubois (1858-1940). Dubois was vanwege zijn wetenschappelijke zoektocht naar de voorouders van de mens naar Indonesië getogen. Hij was echter niet degene die in de brandende tropenzon het graafwerk verrichtte. Dat waren de

Indonesische dwangarbeiders, die hem ter beschikking waren gesteld door de koloniale overheid. Indonesische opzichters, getraind in het herkennen van fossielen, hielden op hen toezicht en waren dan ook de eersten die het belang inzagen van de

▶ Het tweede blad van de automobielkaart van de Java motorclub van Java en Madoera uit 1922. Trinil staat omcirkeld. Collectie Koninklijk Instituut voor de Tropen

▼ Opgravingslocatie in Trinil. De arbeiders en opzichters zijn vermoedelijk rechts aan het werk te zien. Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen

▲ Fossielen uit Indonesië, onderdeel van de collectie Eugène Dubois.
Foto ANP / Remko de Waal

gevonden fossielen die later Javamens zouden gaan heten. Ook had Dubois nooit zonder de aanwezige lokale kennis de vondst kunnen doen. De aanwezigheid van fossielen in het stroomgebied van de rivier de Solo, in de regio rondom Trinil, was al sinds mensenheugenis bekend, omdat inwoners beenderen in de grond vonden die zij beschouwden als botten van reuzen: ‘Balung buto’ of ‘Tulang raksasa’.

Kortom, Dubois verdient alle eer voor zijn wetenschappelijke kennis en doorzettingsvermogen, maar tegelijkertijd moeten we bewust zijn dat zijn werk mogelijk was dankzij de koloniale infrastructuur en aanwezige lokale kennis.

Waar horen de fossielen thuis?

Dat bewustzijn is lange tijd afwezig geweest. De wetenschappelijke successen die

geboekt werden op basis van de fossielen, die mogelijk waren omdat het materiaal in Nederland ligt, werden deel van het succesverhaal van zowel Dubois zelf als het museum. Maar voor Indonesië hadden de fossiele beenderen een andere betekenis: ze waren cultuurhistorisch van belang. Met de fossielen kon worden aangetoond dat de geschiedenis van Java tot honderdduizenden jaren terug ging, een sterke troef voor de jonge Indonesische natie die de Nederlandse tijd probeerde te vergeten. Bovendien waren ze wetenschappelijk van betekenis: er werd betoogd dat de voortzetting van het onderwijs en onderzoek belemmerd werd door het ontbreken van de originele voorwerpen.

Verschillende Indonesische verzoeken om teruggave van de collectie, waarvan de vroegste dateert uit 1951, liepen stuk op de onwil van Nederlandse ambtenaren en museumdirecteuren. Toch was er ook al vroeg bewustzijn dat de fossielen meer op hun plaats waren op de plek waar zij gevonden en bekostigd waren, Java, dan in Nederland: in de jaren 1930-1931 werd er zelfs tot in de Volksraad, het koloniale adviesorgaan, voor gepleit de ‘collectie Dubois’ in Indonesië te bewaren.

In het huidige westerse restitutedebat wordt erop gewezen dat de exploitatie van kennis en wetenschappelijke objecten uit Indonesië te vergelijken is met de exploitatie van grondstoffen. Maar belangrijker voor het Nederlandse beleid is het bijzonder cultuurhistorisch en wetenschappelijk belang voor het land van herkomst. In het huidige nationale beleid maken dergelijke voorwerpen een grote kans op terugkeer. Wellicht dus dat het meeste recente (2022) verzoek om terugkeer van Dubois’ fossielen met dezelfde redenen als in 1951 nu, 72 jaar later, wél kans maakt. ■

Arjan Onderdenwijingaard

DANSEN OP DE VULKAAN

Vernietiging en nieuw leven

Indonesië is met 150 stuks het land met de meeste vulkanen ter wereld. Er gaat bijna geen week voorbij of er vindt wel ergens in de archipel een uitbarsting plaats. Deze vulkanen maken deel uit van de Ring van Vuur, een hoefijzervormig gebied met 452 vulkanen dat zich uitstrekt van Nieuw-Zeeland, via Indonesië, de Filipijnen, Japan en de Koerilen naar de westkust van Alaska, Canada, de Verenigde Staten, Mexico, Midden-Amerika tot in Zuid-Amerika, en eindigt in Chili.

Vulkanen ontstaan doordat een oceanische plaat onder een andere oceanische of continentale plaat schuift. In de zone waarin Indonesië ligt, schuift de Australische plaat met een snelheid van ongeveer 6 centimeter per jaar onder de Euraziatische plaat. Daardoor hebben er veel aardbevingen en zeebevingen plaats die weer gepaard gaan aan vulkanische activiteiten. Bij vulkanisme komt heet materiaal uit het binnenste van de aarde omhoog. Het materiaal kan bestaan uit magma (gesmolten gesteente), maar ook uit gassen of vloeistoffen. Als het

materiaal het oppervlak bereikt is er sprake van een eruptie of uitbarsting. Wanneer magma over het oppervlak uitstroomt, wordt het lava genoemd. Een eruptie kan ook vergezeld gaan van explosies, waarbij puin en as weggeslingerd of de atmosfeer ingeblazen worden wat grote aswolken tot resultaat heeft, die tot ver in de omgeving alles bedekken met een grijze laag, alsof het gesneeuwd heeft. Op de plek van de eruptie kan een vulkaan ontstaan. Als de eruptie explosief van aard is, ontstaat er een krater.

Het jaar zonder zomer

Drie enorme vulkaanuitbarstingen in Indonesië hebben wereldgeschiedenis geschreven. Naar schatting 74.000 jaar geleden heeft een enorme uitbarsting plaatsgevonden in Noord-Sumatra met als gevolg de vorming van het Tobameer, het grootste kratermeer ter wereld. De eruptie zou zulke grote klimaatveranderingen teweeg hebben gebracht dat de mens op het randje van uitsterven kwam.

► Raden Saleh, Uitbarsting van de Merapi, 1865. Olieverf op doek, 60x73 cm. Collectie Naturalis Biodiversity Center

◀ Asregen in Yogyakarta na de laatste grote uitbarsting van de Merapi in 2010. Foto Arjan Onderdenwijingaard

▼ Processie met offergaven van het paleis (de kraton) van Yogyakarta voor de Merapi vulkaan. Foto Guntur Tirtana

De krachtigste uitbarsting die door de mens is gedocumenteerd vond in 1815 plaats op het eiland Sumbawa, waar de Tambora uitbarstte. De eruptie en de daaropvolgende tsunami zouden aan 10.000 mensen het leven hebben gekost, en in de jaren erna nog eens 80.000 door ziekte en honger omdat er geen gewassen meer groeiden in een groot deel van de archipel. Het jaar 1816 staat in het grootste deel van het noordelijk halfrond bekend als 'het jaar zonder zomer'. Door de enorme hoeveelheid fijnstof dat in de atmosfeer was terechtgekomen vvoor het in augustus in West-Europa. Misogosten zorgde voor hongersnood in Engeland, Ierland, Frankrijk en Zwitserland.

De Duitse wetenschapper Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt legde begin negentiende eeuw de basis voor de vulkanologie. In 1841 werd het Vesuvius Observatory in Italië gesticht, het eerste vulkanische observatorium, gerund door de beroemde vulkanoloog Giuseppe Mercalli. Hij ontwikkelde de Mercalli-schaal, de voorloper van de Richterschaal, een seismische schaal die de kracht van uitbarstingen meet.

Vernietiging en vruchtbaarheid

De uitbarsting van de in de Straat Soenda op een onbewoond eiland gelegen Krakatau in 1883 werd tot in het zuiden van Australië gehoord. De tsunami die volgde had zo'n 34.000 doden in Java en Sumatra tot gevolg. De eruptie werd uitgebreid gevolgd door wetenschappelijke expedities en er bestaan veel ooggetuigenverslagen. Deze eruptie zorgde er mede voor dat vulkanologie als wetenschap zich snel ontwikkelde en volwassen werd.

Hoewel de vele vulkaanuitbarstingen in de geschiedenis van Indonesië veel dood en vernietiging hebben veroorzaakt, is de vruchtbaarheid van de archipel ook te

danken aan de vele voedingsstoffen die de afgekoelde lava en de as bevatten. Ondanks alle risico's blijven mensen daarom wonen op de flanken, aan de voet en in nabijheid van de vulkanen.

De Merapi ten noorden van Yogyakarta op Midden-Java is een van de meest actieve vulkanen in de wereld. Voor de Javanen is het een heilige berg, de plaats waar geesten van voorouders verblijven. Om de berg rustig te houden, de geesten te behagen en dank te zeggen aan God voor voorspoed, voert het paleis er jaarlijks op de dag van de kroning van de sultan een grote offerceremonie uit. ■

Jeroen Bos

SPECERIJEN OP DE KAART

De verbeeldingskracht van een kaart

Kaarten spreken enorm tot de verbeelding. Dat is zeker het geval met de zogeheten specerijenkaart van de hand van Petrus Plancius. Zelfs meer dan vier eeuwen na publicatie komt de boodschap luid en duidelijk over: dit zijn de landen waar de gewilde specerijen vandaan kwamen. Deze kaart speelde een belangrijke rol in het creëren van steun voor de Nederlandse expeditie naar Azië die in het laatste decennium van de zestiende eeuw worden ondernomen. Deze expeditie leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie, die de specerijenhandel op gewelddadige wijze monopoliseert.

▼
Portret van kaartenmaker en predikant Petrus Plancius op 70-jarige leeftijd, vervaardigd door Willem Jacobsz. Delff, ca. 1632. Portret van Petrus Plancius. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam

Belangrijk pleitbezorger voor deze eerste expeditie – waaronder de befaamde ‘om de Noord’ met de overwintering op Nova Zembla – was de van oorsprong Vlaamse predikant Petrus Plancius (1552-1622). Als gereformeerd predikant ontvluchtte hij de Zuidelijke Nederlanden om uit handen te blijven van de katholieke inquisitie. Daarin was hij niet alleen. De belangrijkste steden, zoals Brugge, Mechelen en vooral Antwerpen, verloren in enkele jaren tijd veel protestantse inwoners die huis en haard verlieten.

Amsterdam als kennisknooppunt

Met zijn vlucht nam Plancius niet alleen zijn fanatisme in religieuze zaken met zich mee, maar ook geografische kennis en de vaardigheid om kaarten te maken. Over zijn scholing in navigatie en cartografie is weinig bekend, maar hij zal in Vlaanderen ongetwijfeld op de hoogte zijn geweest van de revolutionaire wereldprojectie van Gerard Mercator.

Het Amsterdamse handelsmilieu bleek zeer ontvankelijk voor de theoretische kennis en praktische vaardigheden van Plancius. De stad werd eind zestiende eeuw een knooppunt in de kennis over de (mogelijke) route(s) naar Azië. Die kennis kwam voornamelijk uit Portugese en Spaanse bronnen. Hoewel de informatie over de vaarroutes, landen en volken van Azië geheim was, lukte het de Hollanders

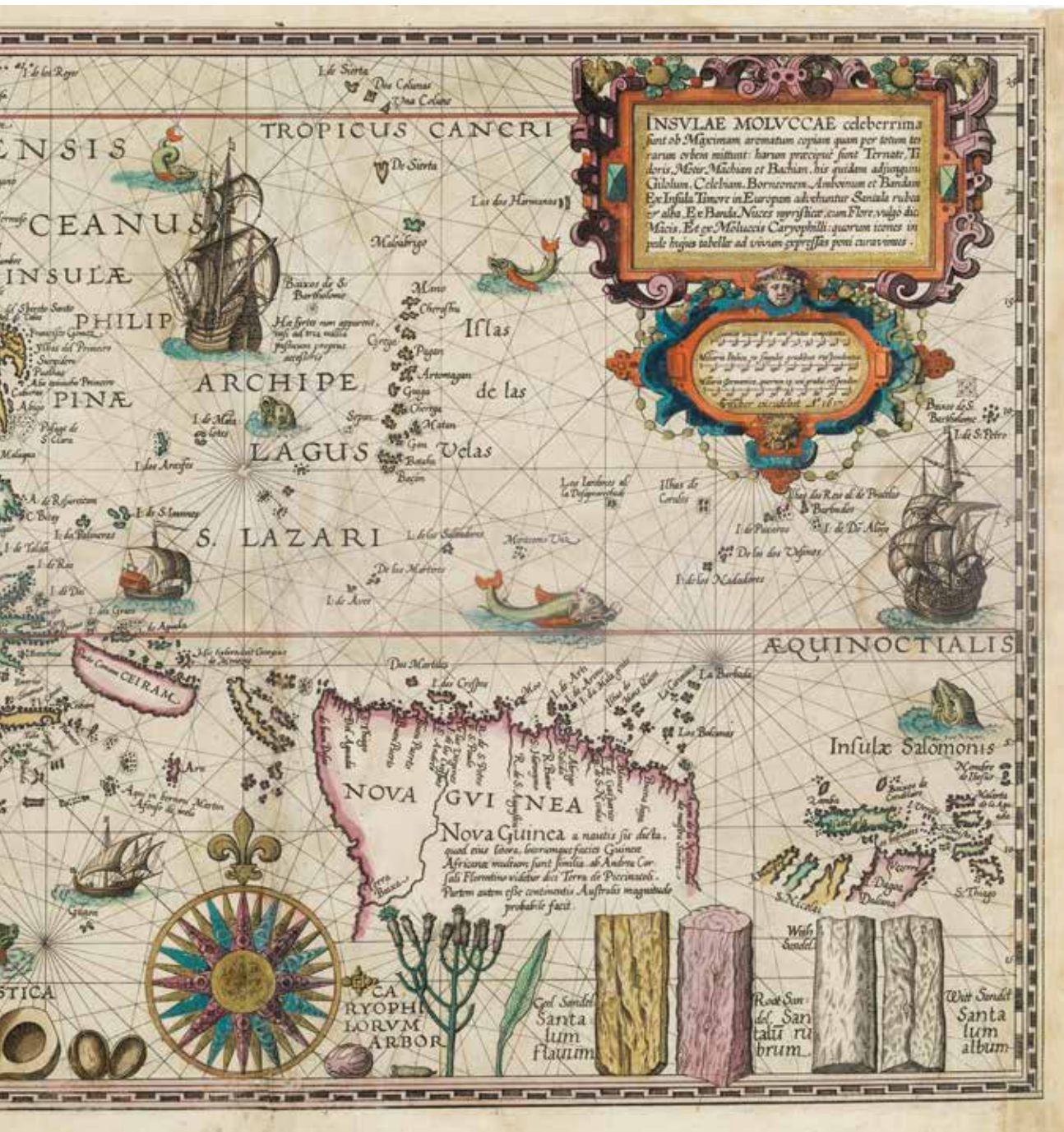
via verschillende kanalen toch om ze deze kennis te ontfutselen. Eén van die kanalen was Plancius.

Kaarten populariseren de expedities

In 1592 gaf hij een grote wereldkaart uit bij de eveneens in Amsterdam neergestreken Vlaamse uitgever Cornelis Claesz. Daarnaast vroeg hij het exclusieve recht om 'particuliere zeecaerten' te drukken die hij 'tot zijn kosten becomen heeft van Bartholomeo de Lasso, cosmographo ende meester van de zeevaart des Coninx van Spaengien.' Het uitgeven van deze kaarten betekende een

gevoelige klap voor de Iberische alleenheerschappij op de scheepvaart naar Azië. Geheime informatie was nu publiek beschikbaar. Met deze kennis kwam de Nederlandse expansie in een stroomversnelling. In 1617 verscheen bij uitgever Claes Jansz. Visscher een laatste herdruk van de specerijenkaart. In de tussengelegen vijftiwintig jaar, maar ook zeker daarna, populariseerde de visueel aantrekkelijke kaart van Insulae Moluccae (Molukse eilanden) de reizen naar 'de Oost'. De ervaringen uit de eerste Nederlandse expedities in de jaren negentig van de zestiende eeuw leidden tot de oprichting

van de VOC in 1602. Deze onderneming monopoliseerde de handel in de gewassen die de voet van de kaart sieren, te weten nootmuskaat (Banda), kruidnagel (Ambon) en sandelhout (Timor, Solor). De oprichting luidde een nieuwe fase in: van verkenning naar overheersing. ■

◀ De zogeheten specerijenkaart van Petrus Plancius. De oorspronkelijke kaart verscheen in 1592, en werd verschillende keren herdrukt en gekopieerd. Door de kaart, en de uitbeelding van nootmuskaat, kruidnagel en verschillende soorten sandelhout, werden de Nederlandse expedities gepopulariseerd. Collectie Maritiem Museum, Rotterdam

Vincent Kuitenbrouwer

‘HALLO BANDOENG’

De radiotelefoon-verbinding tussen Nederland en de Indonesische Archipel

In de jaren 1920 zetten Nederlandse voorstanders van het kolonialisme zich in om de nieuwe technologieën te gebruiken om de banden tussen de Lage Landen en de Indonesische archipel te versterken. Een van deze technologieën was radio, die een revolutie in de koloniale telecommunicatie tot gevolg had.

De radio-revolutie

Deze ontwikkeling had grote gevolgen, waarvan de indrukwekkende infrastructuur die werd gebouwd, wellicht het meest tastbaar was. Maar de radioverbinding tussen Nederland en koloniaal Indonesië wekte ook emoties op bij betrokkenen, die het gevoel hadden dat de afstand tussen het ‘moederland’ en de belangrijkste kolonie kon worden overbrugd door dit nieuwe medium. De culturele weerslag van de radio als telecommunicatiemiddel zal worden geïllustreerd aan de hand van een specifieke toepassing van deze technologie: de radio-telefonie.

De wortels voor de radio-revolutie werden gelegd in de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Tijdens dat conflict waren de communicatielijnen tussen Den Haag en Batavia bijna geheel afgebroken geweest omdat de

Britten de telegrafiekabels, die op de oceaانبodem lagen, controleerden. In reactie gaf de Nederlandse regering opdracht om te experimenteren met radio-technologie om een draadloze verbinding te maken met de kolonie.

Als gevolg van deze experimenten werden twee enorme radio-stations gebouwd die in 1923 operationeel waren: een op de Hoge Veluwe bij Kootwijk en een bij Malabar, een plek in de heuvels rondom Bandung op Java. Het enorme betonnen gebouw dat de stroomturbines huist bij Kootwijk torent tot op de dag vandaag als een kathedraal boven de lommerrijke omgeving. Het station in Malabar is in de Tweede Wereldoorlog opgeblazen, maar was niet minder indrukwekkend. Over een kloof werd een antenne met een lengte van 2 kilometer gespannen met een hoogteverschil van 771 meter.

Aanvankelijk waren de stations bij Kootwijk en Malabar alleen geschikt voor langegolf transmissies, die gebruikt werden voor het overbrengen van telegrafische berichten met morsecodes. Na enkele jaren werden de zenderparken ook voorzien van kortegolf apparatuur, waardoor het mogelijk werd om geluid over te brengen. En zo konden, voor het eerst in de geschiedenis, menselijke stemmen direct worden overgebracht over zo’n lange afstand. Veel Nederlanders zagen dit als een wonder van technologie, die de wereld in hun ogen een stuk kleiner maakte.

De experimenten van de PTT

De PTT begon in 1928 te experimenteren met een telefoonverbinding via deze radiozenders. In Den Haag werd een station ingericht dat in directe verbinding stond met Kootwijk, waar het signaal werd uitgezonden naar Malabar dat het weer doorgaf naar stations in steden op Java en Sumatra. In de experimentele fase kregen enkele gelukkigen de gelegenheid om kosteloos te spreken met familieleden die als koloniale expats in Indonesië verbleven. Deze experimenten waren succesvol, niet in de laatste plaats omdat ze heftige emoties opwekten bij de mensen die voor het eerst in lange tijd het stemgeluid van hun geliefden te horen kregen.

Als marketingstunt gaf de PTT een boekje uit met reportages over deze experimenten onder de titel: *Hallo Bandoeng! Hier Den Haag!* Uit een van de reportages blijkt dat

◀ Het radiostation te Malabar, 1924. Collectie KITLV

◀ Radio Kootwijk, gefotografeerd in de jaren twintig. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

▼ Met dit affiche, ontworpen door Leo Visser, werd in 1933 reclame gemaakt voor de directe telefoonverbinding tussen Nederland en Nederlands-Indië. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam

veel mensen die meededen nog moesten wennen aan deze vorm van communicatie en dat ze moeite hadden om de luttele minuten die ze kregen vol te krijgen met een zinvol gesprek. Zo werden de volgende ‘banale’ zinnen genoteerd: ‘Hoe gaat het met Tom? - Welke Tom? - De hond. - O, helemaal beter. - Is opoe er ook? - Nee, opoe is niet meegekomen’.

De culturele weerslag van radio-telefonie

Het is niet waarschijnlijk dat veel mensen hun familieleden overzee vaak belden voor dit soort huis-tuin-en-keuken-gesprekken, want de tarieven die de PTT hanteerde waren zeer hoog: 33 gulden per drie minuten voor een gesprek met Java. De radiotelefoon-verbinding was dus vooral iets voor de elite en werd vooral gebruikt door zakenlui voor wie snelle communicatie belangrijk was om de beste marktstrategie voor hun producten te bepalen. Dit werd ook geïllustreerd bij de officiële ingebruikneming van de dienst op 7 januari 1929, die in Den Haag werd verricht door koningin-moeder Emma, die ter gelegenheid van haar 50-jarig huwelijksjubileum belde met de vrouw van de gouverneur-generaal in Batavia. Ondanks het elitaire karakter van radiotelefoon stonden ‘gewone mensen’ en hun emoties centraal in de populaire

beeldvorming over deze nieuwe vorm van telecommunicatie. Zo scoorde de bekende zanger Willy Derby in 1929 een hit met de smartlap ‘Hallo Bandoeng’. Het lied gaat over een oude moeder in Nederland die belt met haar zoon in Indonesië die een gezin heeft gesticht met een ‘kleine, bruine vrouw’. Als de oude moeder via de telefoon voor de eerste keer de stem hoort van haar kleinkind wordt het haar te veel en stort zij ter aarde.

‘Hallo! Bandoeng!’

‘Ja moeder hier ben ik!’

Ze antwoordt niet.

Hij hoort alleen ‘n snik

‘Hallo! Hallo!...’ klinkt over verre zee

Zij is niet meer en het kindje roept: ‘Tabeh’. ■

Rémon van Gemeren

IS LEVEN IN EEN KOLONIE EEN GOED LEVEN?

Rubber van Madelon Székely-Lulofs

Rubber. Het woord dat Madelon Székely-Lulofs als titel bedacht voor haar bekendste roman (uit 1932), vat aardig het doel samen van de kolonisatie in Nederlands-Indië: het verbouwen van producten voor materieel gewin. Rubber had ook suiker, koffie of tabak kunnen zijn, maar het gaat om de gedachte dat in de twintigste eeuw vele Nederlandse ondernemers in een ver land kans zagen goed geld te verdienen.

Bestaansrecht kolonie

De planters in *Rubber*, in het Noordoost-Sumatraanse Deli van de jaren twintig, denken daarna in Nederland een mooi huis te bewonen, met een auto erbij, en tot hun dood in luxe te leven. Maar dat blijkt een hoge prijs te hebben.

De roman werpt de vraag op of kolonisatie bestaansrecht heeft, gelet op het leven dat ze Europeanen biedt. Een jaar of tien, twintig doorbrengen in een zwaar klimaat. Overdag hard werken in een sector met een meedogenloze concurrentie, en 's avonds naar de club om te sporten en

tot laat te feesten. En altijd de angst voor wraakzuchtige aanvallen van koelies. De stijgende rubberprijzen en tantièmes zorgen er volgens een van de planters voor dat de Europeanen zijn 'gevangen in een ban van baldadige overmoed en spilzucht', die is als een 'infectieuze ziekte' waaraan niemand ontkomt. Erger dan deze roekeloosheid is de heimwee: in Indië voel je je ontworteld, ontheemd, alsof je leeft in een parallelle werkelijkheid, die met haar vreemde mensen en cultuur zeker niet als thuis voelt, en vaak zelfs wordt gehaat. Maar thuis is het opeens bekrompen en benauwend lijkende Nederland na zoveel

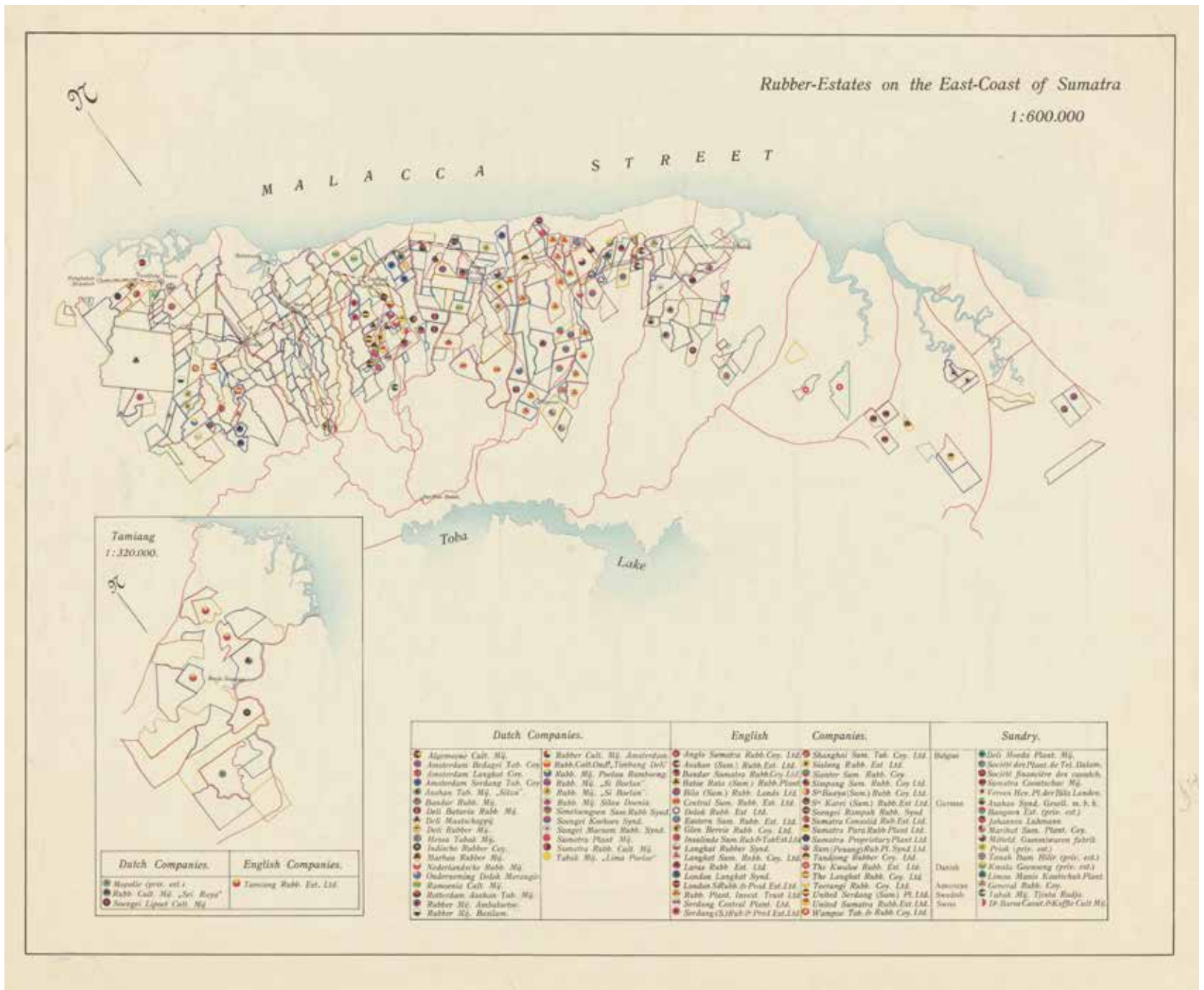
jaren ook niet echt meer. Nederlands-Indië betekent dus welvaart, ook ná de tropen-jaren, maar tevens eentonigheid (voor de vrouwen verveling en eenzaamheid), innerlijke leegte en navenante frustraties, die verdoofd dienen te worden met weelde en frequente uitbundigheid.

Geld en desillusie

Hoe kun je überhaupt goed doen voor een land, ook een gekoloniseerd land, wanneer je een leven leidt dat jouzelf in wezen geen goed doet? De planters in *Rubber* hebben die doelstelling ook niet, maar worden gestraft voor wat tegenwoordig als een

► Madelon Székely-Lulofs en Lazlo Székely met auto bij een vanwege vergroting van een plantage ontbost gebied te Deli, circa 1927. Collectie KITLV

moreel manco wordt beschouwd: in een ander land wonen puur uit eigenbelang. Toen lag dat echter anders – Indië was officieel niet eens een ander land. Een planter wordt vermoord door een koelie. Een planterskind overlijdt aan dysenterie. De rubberhandel zakt in elkaar, met de beurskrach in New York als definitieve mokerslag. De naar Nederland terugkerende ondernemers symboliseren talrijke Nederlanders in Oost-Indië: economische motieven betekenden eerst hun basis, en later hun val. Voor hen was het bovenal geld dat Indië ‘Nederlands’ maakte, en het ten slotte deed veranderen in een desillusie. ■

▲ Kaart van rubberplantages op Noordoost-Sumatra. Collectie Nationaal Archief

◀ Administrateurswoning van rubberonderneming Bandar Bedjamboe bij Tebingtinggi, Sumatra, circa 1925. Collectie KITLV

Henk Schulte Nordholt

REVOLUSI 1945-1949

Indonesië vrij

Op 17 augustus 1945 riepen Sukarno en Hatta de onafhankelijkheid uit van de Republiek Indonesia. Er was amper een republiek, maar wel de stem van Sukarno die de vrijheid had aangekondigd. De zwakke Republiek stond tegenover een even zwak Nederland dat gehavend uit de Tweede Wereldoorlog was gekomen en geen middelen had om het oude koloniale gezag te herstellen. In dit vacuüm ontstonden er eind 1945 op Java, Sumatra en Zuid-Sulawesi lokale revoluties die gedragen werden door jongeren die alles wat koloniaal was aanvielen. Daarbij kwamen veel Europeanen, maar ook Chinezen en leden van de lokale aristocratie om het leven. Engelse troepen die geland waren om tijdelijk de orde te handhaven werden ook aangevallen. De revolutionaire strijd culmineerde in november 1945 in de slag om Surabaya waarbij duizenden jonge strijders sneuvelden. De Engelsen wisten genoeg en trokken zich snel terug uit de archipel.

Onderhandelingen en confrontaties

Nederland schrok van het felle revolutionaire verzet maar weigerde in te zien dat de tijden definitief veranderd waren. Luitenant-generaal Van Mook wilde een geleidelijke dekolonisatie tot stand brengen onder Nederlandse regie. Onderhandelingen daarover sleepten zich voort en werden afgewisseld door felle militaire confrontaties. In juli 1947 en december 1948 vielen Nederlandse troepen de Republiek aan. Maar het lukte Nederlandse militairen niet om de republikeinse guerrillastrijders te verslaan.

Sukarno en Hatta hadden hun gezag binnen de Republiek gevestigd door een aantal interne crises te bezweren. Zij kregen in verschillende regio's buiten Java te maken met conservatieve aristocratische leiders die voorstanders waren van een federatie. Een kleine groep radicale moslims verzette zich tegen het seculiere leiderschap van de Republiek en stichtte een eigen islamitische staat. Legerleider Sudirman verzette zich tegen onderhandelingen met Nederland en wilde de 100% vrijheid met de wapens bevechten. Rondom het officiële republikeinse leger bevonden zich bovendien autonome milities die hun eigen plan trokken. In 1946 en 1948 probeerde een linkse

beweging de macht in de Republiek over te nemen. In 1948 ging dat gepaard met een ware burgeroorlog die in Oost-Java aan 10.000 mensen het leven kostte.

Nederland slechte verliezer

In december 1948 veroverden Nederlandse troepen de republikeinse hoofdstad Yogyakarta en namen zij de republikeinse leiders gevangen. De Republiek leek

Hij HAMBURGER

056123

SENEN WAGE, 20 AGOESTOES 2605

TARJEN KE-IV -- No. 288

12 RAMADHAN 1384 (1970)

FORMIPIN OEMOEM: H. TOEKOEI SOEROHADINOTO

Alamat Kantor Redaksi dan Administrasi:
DJALAN ALOEN-ALOEN No. 30 SURABAJA.

Perwakilan Oemoem O. 4
TELEFON: Sidjoeboeoe O. 1980
Redaksi O. 2017/2018

PERSEKIT: Tjibang B u r a b a j a Djawa timur Kai
Gabungan Perserikabaran Djawa.

HARGA ADPERITENSI: f 2.-- sebaris
HARGA LANGGANAN: f 250 sebulan
ditambah 10 sen ongloek: B. P. P. F. dan Badan Pembantu
Pembinaan.

ADMINISTRASI:
TELEFON: Langganan O. 2012
Adperitensi O. 2008

SOEARA ASIA

PROKLAMASI INDONESIA MERDEKA

Kami bangsa Indonesia dengan ini menjatakan
Kemerdekaan Indonesia. Hal² jang mengenai
pemindahan kekoesaan dan lain-lain diselenggara-
kan dengan tjara saksama dan dalam tempo jang
sesingkat-singkatnja.

Djakarta, hari 17 bl. VIII - 2605
Atas nama bangsa Indonesia
Soekarno - Hatta.

Presiden Republik
Indonesia.
dan
Wakil
Presiden Republik
Indonesia.

Oendang - Oendang Dasar (Grondwet) Negara Repoeblik Indonesia

Kata Pemboekaan
Komite Nasional Indonesia di Djakarta, pada
tanggal 17 boelan 8, 2605 mengoemoemkan penetapan
Oendang² Dasar (Grondwet) Negara Repoeblik
Indonesia dan pemilihan Presiden dan Wakil Presiden.
Oendang-Oendang Dasar tsb. didahoeloei dengan
kata pemboekaan sbb.:
Bahwa sesoenggoehnja kemerdekaan itoe jalah
hak segala bangsa, dan oleh sebab itoe maka
pendjadjahan diatas doenia haroes dihapoeskan,
karena tidak sesoeai dengan peri kemanoesian dan
peri keadilan.
Dan perdoeangan pergerakan kemerdekaan
Indonesia telah sampailah pada saat jang berbahagia

soepaja berkehidoepan kebangsaan jang bebas,
maka rakjat Indonesia menjatakan dengan ini
kemerdekaannja.
Kemoedian daripada itoe oentoek membentoeek
soeatoe Pemerintah Negara Indonesia jang melin-
doengi segenap bangsa Indonesia dan seloeroeh
toempah darah Indonesia, dan oentoek memadjoekan
kesedjahteraan oemoem mentjerdaskan kehidoepan
Bangsa dan ikoet melaksanakan ketertiban doenia
jang berdasarkan kemerdekaan, perdamaian abadi
dan keadilan sosial, maka disoesoelna: kemerdekaan
kebangsaan Indonesia itoe dalam soeatoe Oendang-
Oendang Dasar Negara Indonesia, jang terbentoeek
dalam soeatoe soesoenan Negara Repoeblik Indonesia
jang berkedaulatan rakjat, dengan berdasar kepada:
Ketjoeban jang Maha Esa, kemanoesian jang adil

Makloemat

Tadi pagi tanggal 18 Agoestoes 2605

- Telah ditetapkan Oendang² Dasar (Grondwet) Negara Repoeblik
Indonesia;
- Telah memilih sebagai Presiden Repoeblik Indonesia: P. T. Ir.
Soekarno dan sebagai Wakil Presiden P. T. Drs. Moh. Hatta.

Djakarta, 18-8-2605,
Komite Nasional Indonesia.

Makloemat kepada seloeroeh rakjat Indonesia

Dengan ini dimakloemkan, bahwa pembangoenan Negara Indonesia Merdeka
jang dikehendakkan oleh rakjat sekalian diwaktoe ini sedang didjalankan dengan
saksama.
Beberapa tenaga jang berani bertangoeng djawab terhadap rakjat ikoet serta
didalam pembangoenan ini.
Segala hal-hal jang perloe oentoek pembangoenan Negara Repoeblik Indonesia
sedang diselenggarakan dan akan selesai diwaktoe jang pendek.
Diharap sekalian rakjat Indonesia dari segala lapisan tinggal tenteram, tenang,
siap-sedia, dan memegang tegoeoh disiplin.

Djakarta, 18 Ag. 2605.
SOEKARNO-HATTA.

Daerah Negara Repoeblik Indonesia.

Rapat Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia dalam
sidangnja pada tanggal 19/8-2605 di Djakarta:
menetapkan Negara Indonesia terdiri dari 8 daerah jang
masing-masing dikoeasai seorang Gubnoer, jaitoe:
1. Djawa Barat, 2. Djawa Tengah, 3. Djawa Timoer,
4. Soematera, 5. Borneo, 6. Soelawesi, 7. Maloekoe dan
8. Kepoelatan Soenda Ketjil.
Kooit2 masih tetap sebahaimana keadaan sampai
sekarang.

Keempat: Hal keoesangan ne-
gara selandjoetnja diaotoer de-
man oendang.
Kelima: Oentoek pemeriksa-
tangoeng djawab tentang ke-
peangnan negara diladkan soea-
ran.

BAB 12.
PENDIDIKAN.
Pasal 24.
Pertama: Tiap warga Nega-
ra berhak mendapat pengadja-
ran.

„INDONESIA RAYA“.

Indonesia, tanah airko
Tanah toempah dawaloek
Dianalah aloe berdoek
Djadi pandoe doeanoe
Indonesia, kebangoeanoe
Bangsa dan tanah airko
Maulah kita beratoek
Indonesia beratoek!
Nidjoelak rasakoe
Nidjoelak nepoetoe
Bangsoetoe, rakjatoe, semuanja
Bangsoelak djawanja
Bangsoelak buloeng
Oemoek Indonesia Raya
Rejoetoe!
Indonesia Raya, merdeka, merdeka

▲ Het nieuws over de proclamatie op 17 augustus 1945 sijnelde maar langzaam door naar de bevolking. In deze krant werd het pas bekend gemaakt op 20 augustus. Collectie NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocides studies

◀ Jongen met blinde landkaart van Indonesië, Jakarta 1947. Collectie Nederlands Foto-museum, foto Cas Oorthuys

verslagen, maar het revolutionaire vuur was niet gedoofd. Het republikeinse leger en al die strijdgroepen bleven verzet bieden en bleken ongrijpbaar voor de Nederlandse legermacht. Tussen januari en augustus 1949 vielen de meeste Indonesische slachtoffers als gevolg van Nederlands militair geweld.

Onder grote internationale druk werd Nederland ten slotte gedwongen om met de Republiek te onderhandelen. Tijdens de Ronde Tafel Conferentie in Den Haag toonde Nederland zich eind 1949 een slechte verliezer. Om de macht van de Republiek te beperken wilde Nederland dat Indonesië een federatie van deelstaten

werd, Nieuw-Guinea bleef in Nederlandse handen en Nederland eiste en kreeg een schadevergoeding van 4,5 miljard gulden. Nederland eiste veel, maar had de nieuwe natie weinig te bieden. Op 27 december 1949 vond in het Paleis op de Dam in Amsterdam de formele soevereiniteitsoverdracht plaats. Terwijl Hatta deze namens de Federatieve Republiek Indonesia ondertekende, arriveerde president Sukarno de volgende dag in Jakarta, waar hij door een uitzinnige menigte werd verwelkomd. Indonesië was vrij.

Vanja van der Leeden

INDONESIAË IS NIET DE RIJSTTAFEL

Over de all-you-can-eat uit vervlogen tijden

Als student in de bediening bij een Indisch restaurant, bracht ik honderden rijsttafels rond. Toen snapte ik al niet waarom je zo'n kakofonie aan verschillende smaken zou willen eten in één maaltijd. Later verruilde ik de bediening voor de keuken. Als kok vond ik het nog steeds een raar idee om gerechten die op zichzelf al complexe smaken hebben, te mengen met andere complexe smaken. Een culinaire faux pas.

Weer later reisde ik naar Indonesië, onder andere voor mijn kookboek *INDOROCK*. Ik wilde de Indonesische keuken dáár proeven, die is namelijk heel anders dan de Indische keuken die we in Nederland kennen. De Indonesische keuken is immers een verzameling van eilandkeukens, terwijl de Indische keuken een mengeling is van Indonesische gerechten en Europese en Nederlandse invloeden. De regionale Indonesische keukens verschillen wezenlijk van elkaar. Vanwege uiteenlopende klimaten en grondstoffen, maar ook in cultureel en religieus opzicht. Zo is de Javaanse keuken beïnvloed door de Chinese, de Sumatraanse door de Indiase keuken en gebruikt men in de hindoeïstische Balinese keuken varkensvlees, een uitzondering in de verder overwegend islamitische archipel.

Koloniaal relikwie

Met deze nieuwe inzichten besloot ik het fenomeen rijsttafel niet in mijn boek op te nemen en uit te leggen waarom: Indonesische gerechten zijn uit hun verband gerukt en door elkaar getjampt in een koloniale setting. De rijsttafel is door Nederlanders bedacht in voormalig Nederlands-Indië. Een soort *all-you-can-eat* waarmee werd gepocht tegenover gasten. Het eerste bewijs voor het gebruik van de term rijsttafel duikt op in een artikel in het *Bataviaasch Handelsblad* uit 1863, valt te lezen op de website van culinair historica Lizet Kruyff, met wie ik vaak heb gespard over dit onderwerp.

Rijsttafels eet je niet in Indonesië, behalve in toeristische restaurants met een oud-koloniaal menu. In Nederland zijn wwe

nostalgisch over de rijsttafel. Begrijpelijk, hij is onderdeel van de heimweekeuken van Indische Nederlanders die na de onafhankelijkheid van Indonesië naar Nederland emigreerden. De Indonesische kookboekenauteur Sri Owen die in het Verenigd Koninkrijk woont, heeft geen 'last' van onze nostalgie. In haar boek *Indonesian Regional Food & Cookery* schrijft ze: 'Ik zou het heerlijk vinden als het Nederlandse ritueel van de rijsttafel zou verdwijnen.'

Zo ver zal ik niet gaan, al heb ik niets met de rijsttafel. Maar laten we het beestje bij de naam noemen. De rijsttafel is niet Indonesisch, maar een koloniaal relikwie uit een andere tijd. ■

▶ De Indonesische smaakmakers in kaart gebracht in restaurant Little Garden in Yogyakarta, Java. Foto Remko Kraaijeveld

◀ Mannen aan een rijsttafel in het restaurant van het Hotel der Nederlanden te Batavia, 1934.

Collectie KITLV

Colofon

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van De Grote Indonesië-tentoonstelling in De Nieuwe Kerk in Amsterdam, van 21 oktober 2023 t/m 2 april 2024.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

De Nieuwe Kerk, Amsterdam
info@nieuwekerkerk.nl
www.nieuwekerkerk.nl

Tekst

Jet Bakels, Mátyás Bittenbinder, Sabine Bolk, Jeroen Bos, Francine Brinkgreve, Pauline Broekema, Paul Brood, Caroline Drieënhuizen, Pieter Eckhardt, Adieyatna Fajri, Kester Freriks, Rémon van Gemeren, Ron Guleij, Anne-Lot Hoek, Thom Hoffman, Dick Jansen, Vincent Kuitenbrouwer, Vanja van der Leeden, Ad van Liempt, Jim van der Meer Mohr, Dido Michielsen, Frido Ogier, Arjan Onderdenwijngaard, Mirjam Shatanawi, Henk Schulte Nordholt, Erik Somers, Ni Ketut Sudiani, Fenneke Sysling, Henry Timisela, Guus Veenendaal

Redactie

Pieter Eckhardt, Paul Mosterd

Vormgeving

Richard Bos

Founder

**VRIENDEN
LOTERIJ**
- SINDS 1989 -
WIN MEER, BELEEF MEER

Partners

Deloitte.

SRC
Reizen

De Grote Indonesië-tentoonstelling wordt mede mogelijk gemaakt door:

M
mondriaan
fonds

het Prins Bernhard
Cultuurfonds

NICO NAP
FOUNDATION

De programmering bij de tentoonstelling wordt mede mogelijk gemaakt door:

vfonds
investeert in
VREDE

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Met dank aan

Vrienden
van De
Nieuwe
Kerk

Grote vrienden

© 2023 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2023.

ISBN 978 94 625 8573 7

NUR 680

'Stemmen van nu': afkomstig uit
De Grote Indonesië-tentoonstelling.

Schutbladen: batik uit Cirebon, voor 1940. Collectie
Wereldmuseum

Atlas van Indonesië gaat over de geschiedenis van het grootste eilandrijk ter wereld en zijn bewoners, en de ongekende rijkdom aan culturen. Van de hoogtijdagen van het Majapahit-rijk tot het Indonesië van vandaag. Van de onvoorstelbare natuur en de uitgestrekte rijstvelden langs de koloniale overheersing, de Tweede Wereldoorlog en Japane bezetting. Van eeuwenoude voorouderverering en rituelen tot de komst van wereldreligies.

In dit boek is aandacht voor verschillende perspectieven en pijnpunten, en volop ruimte voor nieuwe verhalen en verzwegen geschiedenissen. Het is een ode aan de grote culturele diversiteit van Indonesië, een reis door de meeslepende wording van Indonesië zoals we het nu kennen.

